

BIZANCZ UTOLSÓ TÖRTÉNETIRŐI.

Ha a bizánczi művelődés egyetemes képét vesszük szemügyre, a mint ez a bizánczi császárságnak körülbelül 1100 évre terjedő története folyamán kialakult, négy tényezőt állapíthatunk meg benne, a melyek rendszerint vegyesen, összeszővődve lépnek fel az egyes culturális jelenségekben, de a melyek sohasem olvadtak össze oly teljesen, hogy az alkotó-elemeket könnyű szerrel szét ne lehetne választani az összes művelődési ágak termeléseiben. Ez a négy tényező: a görög, a római, a keresztyén és az orientális elem. A görög elem legszembetűnőbbben a nyelvben és az irodalmi hagyományokban, a római a jogrendszerben, a hadsereg és az állam szervezetében, a keresztyén a vallásos és erkölcsi fölfogásban nyilatkozik; az orientális elem pedig, mely finom szálaival át meg áttűzdeli a művelődés egyetemes szövedékét, az egésznek mintegy a színezetét adja meg s talán leghathatósabbban épen a művészetben érvényesült. Ezt a négy művelődési tényezőt szilárd egységbe kovácsolni össze, megtartani és megvédelmezni a minden oldalról támadó ellenség szakadatlan ostromlása ellenében, megvédelmezni, sőt a lehetőséghez képest tovább terjeszteni a szomszéd barbárok, vagy más műveltségű népek között: ebben állott Nagy Konstantin alapításának, az Arany Szarv kikötője két partján emelt új fővárosnak világtörténelmi hivatása.

És valóban, Bizáncz történetének legjavarészét azok a belső válságok és surlódások, azok a külső háborúk alkotják, melyek az említett négy művelődési tényező összeegyeztetése körül keletkeztek, a körül t. i., hogy az egyesülésben is melyik legyen az uralkodó elem az állami és egyházi életben, az egyetemes culturában.

Egy pillantás Bizáncz történetére meg fog győzni bennünket ez állítás helyességéről.

A bizánczi császárság kiinduló pontjában tulajdonképen nem görög, hanem római és keresztyén. A római állami és katonai szervezet, továbbá a keresztyén vallás volt az a két hatalmas tényező, melyre támaszkodva Nagy Konstantin birodalma központjának a Boszporus-parti városba való át-helyezésével a bizánczi császárság alapját megveti. A császárság első három százada alatt tényleg még a római elem az uralkodó: az állam és hadsereg nyelve latin, a császárok többnyire elrómaiiasodott barbárok sorából emelkednek ki, a kormányzásban is túlnyomólag latin műveltségű emberek szerepelnek. De a római cultura nem nyomhatta el a nála jóval régibb és erősebb hellén culturát, melyből maga is táplálkozott. A görög elem, bárha eleinte a kormányzásból kizárva, csak az alsóbb néposztályokra szorítkozik, őseitől öröklött szívóssággal ragaszkodik nemzeti nyelvéhez és irodalmához s ezekből meritve erejét, lépésről-lépésre szorítja vissza a római. A VI. században már igen gazdag prózai és költői, görögnyelvű irodalom van, köztük a görög és keresztyén elemek testvériesülésének legszebb hajtása: a keresztyén hymnusköltészet is. Az idő jelét mutatja, hogy Justinianus, a ki magát még teljesen rómainak érezte s a régi jogszabályokat a latin nyelvű Corpus jurisban gyűjtötte össze, az új törvényeket, az ú. n. novellákat már görög nyelven kénytelen kiadatni. A görög nyelv lassankint teljesen kiszorítja a latint az állami és katonai használatból s ezzel párhuzamosan halad a görög elem befolyásának emelkedése a kormányzásban is. A VI. század végén Tiberios személyében már görög nemzetiségű férfiú lép a bizánczi trónra. Innen kezdve hamarosan eldől a görög elem teljes győzelme a római fölött.

De a görögségnek biztosítania kell felsőbbségét az orientalismussal szemben is, mely küzdelem főként a vallás jegyében folyik. A különféle dogmatikai harcok, melyek Krisztus istensége körül folytak, az egyenetlenkedés Nestorios konstantinápolyi pátriárcha követői és az Alexandriában s Antiochiában fészkelő monophysiták között, melynek

lényege tulajdonkép az volt, hogy a görögség vagy pedig a keleti elem legyen-e uralkodó Bizáncz egyházi életében, továbbá a képtisztelők és képrombolók elkeseredett, minden culturát elpusztítással fenyegető küzdelme, melyben a pogány hellén cultus kiirthatatlan hagyományai ütköztek össze a Keletről (különösen Syriából) mindig újabb erősítéseket nyerő, eredeti keresztyén felfogással, majd az ezzel párhuzamosan haladó, külső háborúk a veszedelmesen elharpódzó Iszlámmal szemben: mindezek valójában nem egyebek, mint a görögség küzdeleme az orientalismussal s ebből a küzdelemből is diadalmasan kerül ki a görögség a IX. század folyamán. Innen kezdődik a görögség jegyében újjászületett bizánczi művelődés nagyszabású föllendülése, mely a XI. századig tart s a mely időszak egyszersmind a császárság hatalmának, gazdagságának is a tetőfokát jelenti.

De a régi ellenségek nem nyugosznak. Az orientalismusnak erős képviselője támad a mohammedán szeldsukokban, kik a XII. és XIII. századokban súlyos veszteségeket okoznak a bizáncziaknak a birodalom keleti részeiben. Róma, mely a XI. századi egyházi szakadás után nyílt ellenségévé lett Bizáncznak, a közös ellenséggel szemben nem segítkezik a kellő őszinteséggel és erélylyel. Az ú. n. negyedik keresztes hadjárat egyenesen Bizáncz ellen irányul s a város elfoglalásával végződik. Francia és olasz hűbérurak zsákmányává lesz a Balkán-provinciák s az aegæi tenger szigeteinek nagy része. A XIV. században Keletről újabb veszedelem fenyeget a szeldsukok helyébe lépő oszmán-törökök részéről s Bizáncz, melynek egyfelől a latinok, másfelől az Iszlám ellen kell megvédelmeznie a maga orthodox görög culturáját, az egyenlőtlen harczot nem bírhatja sokáig, 1453-ban elbukik, összezsapnak fölötte az orientalismus vésses hullámai.

Ennek a megrázóan tragikus végjelenetnek, melynek messze kiható jelentőségét az is bizonyítja, hogy sokan innen számítják az újkor kezdetét a világtörténelemben, ennek a nagy nemzeti katastrophának négy történetirója is van a bizáncziaknál:

1. az athéni Laonikos Chalkondyles.

2. Dukas, ki az Aegæi-tenger némely szigeteit bíró genouaiak szolgálatában állott.

3. Phrantzes, ki a Palaiologos-házból származott utolsó császárok udvari hivatalnoka volt.

4. az imbrozi Kritotulos.

Természetes, hogy mind a felölelt anyag nagysága, mind felfogás és álláspont tekintetében van bizonyos különbség négyük között. Egyiket az eseményeknek emez, a másikat amaz a csoportja érdeklí jobban; egyik emezekben, másik meg amazokban van jobban értesülve s ennél fogva egymásnak szerencsés kiegészítésére, illetve ellenőrzésére használhatók fel. Összehasonlításuk azonban nemcsak a történeti tények kiderítése szempontjából kívánatos és szükséges, hanem még ezt megelőzőleg annak megállapítása végett is, hogy milyen volt az ő történeti ismereteik eredete, terjedelme és megbízhatósága, mit tartottak fontosnak a történeti eseményekből és mit nem, milyen politikai és dogmatikai álláspontot foglaltak el a kor mozgó erőivel szemben: szóval milyen volt az ő történetírói egyéniségük. Ha ezt sikerül az írókra nézve kidomborítanunk, biztos zsinórmértéket fogunk nyerni történeti adataik értékének megítélésére is.

Ezekről a kérdésekről, a négy történetíró egyéniségéről és viszonylagos értékéről hosszasan nyilatkozott egy francia tudós, Berger de Xivrey.* Ő ellentétben az addigi felfogással, melyet különösen Hammer, az oszmán birodalom történetírója képviselt, ki szerint a négy közül Chalkondyles nyújtja a legmegbízhatóbb képét annak a kornak, Phrantzest és Dukast Chalkondyles elé helyezi és pedig azért, mert szerinte amazok hazaszeretettől áthatva nagyobb figyelemmel és gondnal rajzolják a bizánczi császárság haláltusájának mozzanatait, mint az utóbbi, a ki az ifjú oszmán birodalom fejlődésére veti a fősúlyt s úgy tűnik fel, mintha ezt akarná dicsőíteni s megvetéssel volna saját

* *Mémoire sur la vie et les ouvrages de l'empereur Manuel Paléologue (Mémoires de l'Institut de France, Académie des inscriptions et belles lettres, tome XIX. Paris, 1853.)* 18—20. Cl.

házaja iránt. Ez a vélemény, bárha enyhített formában, t. i. a haza megvetésének vádjá nélkül, behatolt Krumbacher híres irodalomtörténetébe* is, ki előtt Dukas és Phrantzes azért is rokonszenvesebbek voltak, mert nyelvük a nép nyelvéhez közel áll, míg Chalkondyles a nyelv dolgában is Thukydidest utánozza s így nagyfokú archaismust mutat.

Én összehasonlítván a négy történetírót tárgyilagosság, történeti módszer, szerkezet, forráshasználat és chronologia tekintetében, nagyban és egészben véve eltérő eredményekre jutottam az említett két tudóssal szemben egy programm-értekezésemben.** Berger de Xivrey értékelésének alapját Chalkondylesre nézve a «sentiment de dédain pour sa nation», másik két társára nézve pedig a «pieux souvenir pour la patrie perdue» teszi, a mi lehet igen figyelemre-méltó szempont valamely történetíró egyéniségének meghatározásánál, de történeti forrásmunkák objectiv értékének a megítélésében döntő szerepet nem játszhatnak. De egyébként sem bizonyul helyesnek Berger osztályozása az említett négy történetíróról a hazaszeretet tekintetében, a mint ezt a következőkben látni fogjuk, a midőn röviden összefoglalva egymás mellé állítjuk e történetírók főbb jellemvonásait.

Kezdjük a sort Phrantzesszel. Ő minden alkalmat felhasznál, hogy a saját életéből és a császári udvar belső viszonyaiból a legjelentéktelenebb dolgokat is beszöjje a történetbe. 1401 aug. 30-án történt születésétől kezdve egészen kolostorba való visszavonulásáig, sőt még azon is túl, úgy a saját, mint családtagjai életének minden jelentékenyebb fordulatóát előadja munkája folyamán. Pontosan tudjuk, hogy mikor került ő II. Mánuel császár szűkebb környezetébe, hogyan lett a hivatali ranglépcsőn mindig feljebb emelkedve főruhátár-mester, majd Spárta praefectusa és pénzügyminister s minő követségi s más udvari szol-

* *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, 2. kiad. München, 1897. 306. s. k. Cl.

** *Adalékok Leonikos Chalkondyles történetírói egyéniségének jellemzéséhez*, Budapesti VII. ker. külső m. kir. főgymn. 1906—7. évi értesítője, Budapest, 1907.

gálatokat teljesített a Palaiologos-háznak. E közben még annak elbeszélésétől sem riad vissza, hogy mikor születtek s haltak meg gyermekei, vagy hogy mit álmódott ő az éjjel. Mindezek gyakran a fontos történeti események háttérbe szorításával járnak. Így pl. a mikor ő egyetlen rövid mondatban emlékezik meg az Isthmos elfoglalásáról II. Murad által, előtte és utána hosszasan beszél Thomas despota leányának, Helénának Lázárral, a szerb fejedelem fiával való házasságáról, a saját konstantinápolyi útjáról és az ő öt éves kis fiának a haláláról. Egész munkáján végig minnütt az ő személye áll előtérben, kapcsolatban az utolsó Palaiologosok udvari történetével; az akkori világesemények mozgatói, az oszmánok csak harmadsorban, a szomszédos államok, mint Itália, Albánia, Szerbia, Magyarország és Románia alig, vagy gyakran egyáltalán nem is jönnek tekintetbe. Oly jelentős eseményekről, mint pl. Skander bég háborúja II. Muraddal, vagy a rigómezei ütközet, egy szóval sem emlékezik meg. Munkája tulajdonképp nem egyéb, mint egy szélesebb alapon megszerkesztett önéletrajz, melyből a legnagyobb könnyűséggel összeállíthatni Phrantzes működésének minden nyilvános és intim mozzanatát, de a kor döntő eseményeiről csak igen hiányos és egyoldalú képet nyerünk. Pártállását tekintve teljesen és kizárólagosan a Palaiologos császári család álláspontját követi s ebből kifolyólag a legizóbb gyűlölettel van az oszmánok, bizonyos fokú ellenszennvel a római egyház, illetve a nyugati nemzetek iránt. Ennek megfelelőleg egy hosszú dogmatikai polémiát sző be munkájába, melyben a görög orthodoxyát először a latin szertartásúak, majd a mohammedánok ellen veszi védelmébe. Nemzetét nem tartja ugyan hibátlannak, de a legnagyobb mértékben elfogult uraival, a Palaiologosokkal szemben, a kikről csak jót tud mondani.

Dukas is leginkább csak a Bizáncz határain belül eső dolgok iránt érdeklődik; az ezen kívül végbemenő események közül csupán a legnevezetesebbeket közli. Nem mulasztja el azonban felemlíteni diplomatiiai működését, melyet mint a genuaiak ügynöke és követe teljesített részben a török portánál, részben a bizánczi udvarban. Azokat a

dolgokat, melyekben maga is részt vett, aránytalan hosszúságban tárgyalja; így pl. az I. Mohammed (1413—1421) halála után beállott küzdelmeket fia, Murad és az ő nagybátyja, Musztafa közt a bonni kiadásban 53 oldalon át tárgyalja, a mi egész munkájának épen egyhatod részét teszi ki. E közben nem tartózkodik felesleges részletek hosszadalmas előadásától sem, mint pl. Mohammed temetése és a porta gyásza, Musztafa dőzsölése Kallinpolisban, Phokaia (az ő tartózkodási helye) leírása és története, a saját levélfogalmazói szereplése s a genuaiak könyörgése a hajón Muradhoz a köteles adó elengedéséért.

A legtöbb esetben minden újabb fordulatot egy-egy beszéd előz meg nála, a melynek rendesen csodahatása van, mert tényleg az történik, a mit az illető szónok akar s viszont alig történik valami előzetes rábeszélés nélkül. És ezek a beszédek néha egészen lehetetlen helyzetben történnek. Musztafa pl. Kallinpolis ostrománál egy hajó faráról mond beszédet az ellenpártiakhoz, ugyan ő a csata előtt beszél ellenfele, Bajezid katonáihoz. A történeti tárgyalásba foglalt szónoklatok, melyek Herodotosnál és Thukydidesnél vagy a beszélő egyéniségének jellemzésére, vagy a helyzet élesebb megvilágítására szolgálnak, itt teljesen ki vannak vetköztetve eredeti mivoltukból s olyanforma szerepet töltenek be, mint a deus ex machina az antik tragédiában. Sokszor semmiféle kapcsolatban sincsenek a beszélők egyéniségével, mert hiszen Musztafa és Dsuneid úgy beszélnek nála, mint valami agyafúrt demagógok, vagy raffinált ügyvédek. Dukas, mint diplomatai ügyvivő — úgy látszik — azt hitte, hogy az egész világ szépen megfogalmazott ügyszerkezetek és ravaszul kieszelt beszédek körül forog s ezeket tette meg a történet fő mozgató erőivé. Igaz, hogy a mit a tényekből tudott, azt teljes őszinteséggel adja elő; így pl. a genuaiaknak, az ő urainak üzérkedő szerepléséből semmit sem hallgat el, kivéve egy esetet, a Genua és Bizáncz közt 1437-ben kereskedelmi érdekekért folyt háborút, melyet — mint az ő kenyéradóinak hazája ellen való nyílt föllépését — úgy látszik, a saját személyes prestige-ének megővése céljából hallgatott el.

Lényegesen különbözik Phrantzestől politikai pártállását tekintve. Ő — mint a genuaiak ügyvivője — barátja a római egyházzal való uniónak s beismeri, hogy nemzetének bűnei miatt jutott a hitetlenek kezébe Bizáncz, ez a gyönyörű város. Tehát a Berger de Xivrey által olyannyira hangsúlyozott kegyeletesség az elveszett haza iránt épen nem illik Dukasra; ő az egyetlen a négy történetíró közül, a ki Bizáncz bukásáért egyes-egyedül a görögöket hibáztatja.

A görögök balgaságait Kristobulos is pellengérré állítja, csakhogy ő egészen más viszonyban áll a győző II. Mohammeddel szemben. Történeti munkáját egyenesen neki ajánlja. A munkája elé csatolt és a szultánhoz intézett levele csak úgy duzzad a hízélgéstől és a szolgálai megalázkodástól. A föltétlen magasztalás hangja, melylyel Mohammed tetteiről szól, továbbá az a törekvés, hogy önmagát mindenkori hazája megmentőjeként állítsa oda, a ki a maga befolyásával mindig meg tudta szerezni hazája részére a porta kegyét, azt a gyanút ébresztik, hogy nagyon is gyöngye jellemű ember volt s mind irodalmi, mind politikai munkásságával önző czélokat követett. Midőn mindezek elleplezésére Thukydidesi hürokat penget, bántóan hamis hangokat ad s csak annál inkább feltárja fogyatkozásait az olvasó előtt. Kijelenti, hogy nem vádolja egész nemzetét, csupán egyeseket, a kik helytelenül intézték a dolgokat, de viszont igen ritkán ejt elismerő szavakat a legyőzött görögökről.

Történeti munkáját tisztán II. Mohammed uralkodásának szenteli; tényleg csak azokról az eseményekről tesz említést, melyek közvetve vagy közvetlenül kapcsolatban állanak a hódító szultán politikájával. A nyugati, latin szertartású keresztényekkel szemben való ellenséges magatartását bizonyítja az a ténye, hogy a velenceiekkal háborút viselt s őket Lemnos szigetéről ki is űzte.

Chalkondyles conceptiojának központját az oszmán birodalom megdőbbentő fejlődése alkotja, melybe a görög fejedelemségek és az összes szomszéd népek körében végbemelő események, mint folyók és patakok a nagy óceánba, folynak bele a világ mind a négy tájékáról. Munkája tulajdonkép nem egyéb, mint a világtörténet egy fajtája, oly

értelemben, hogy a hol csak a történeti előadás folyamán egy idegen néphez jut, ott mindjárt beszövi az illető ország történetét, földrajzát és szokásait s így lassankint minden valamire való állama az akkor ismert világnak sorra kerül. E mellett az ő személye a történet tárgyalásában egészen háttérbe szorul. Önmagát csak egyszer említi, a Thukydides mintájára készült bevezetésben, midőn megnevezi magát, mint a mű szerzőjét. Családja athéni volt s jelentékeny szerepet vitt a város történetében, de azért nem mondhatjuk, hogy ő az athéni eseményeket a többiek rovására nagyobb figyelemben részesítené, mint megérdemlik.

Nemzetével s a törökökkel szemben egyaránt meg tudta őrizni teljes tárgyilagosságát. Az elismerés és gáncs osztogatásában nem a nemzeti különbség, hanem egyes-egyedül az igazság irányítja őt. Így például meleg szavakat szentel a török Jonduzalp igazságosságának, megdicséri I. Murad vitézségét és nagylelkűségét meghódított (szerb, bolgár, görög) alattvalóival szemben, de viszont megbélyegzi I. Bajezid dölyfös elbizakodottságát s fiának, Muzulmánknak féktelen dorbézolását. Bizáncz elestének leírásánál nem hallgatja el ugyan a görögöknek a legkritikusabb pillanatban elkövetett dőreségeit, de másfelől kiemeli Konstantinos császár bátor viselkedését s Nobaras hősies ellenállását és halálát a város elfoglalása után. Csak egy ponton bicsaklik meg elfogulatlansága, ámbár itt is csak indirect módon, tudniillik Rómával szemben. Tévedés volna azonban azt hinni, hogy őt a Róma és Bizáncz közt felforgott dogmatikai ellentétek indították volna erre. Ő Rómában Hellas régi versenytársát s koronkint elnyomóját látja s semmi súlyt nem helyez arra, hogy a maga orthodox álláspontját a római egyházzal szemben megvédelmezze, a mint ezt Phrantzes teszi. Ellenszenve nem a gáncsoskodásban, hanem a teljes hallgatásban jut kifejezésre. Akkor, a mikor a külföldi államok leírásánál a világ minden nevezetes városáról megemlékezik, sőt az italiai városállamoknak (mint Velence, Genua, Firenze, Bologna, Ravenna, Pisa, Milano, Nápoly) történetét és kormányformáját behatóan ismerteti, csak épen Rómáról, az örök városról nem

szól egy szót sem, ebben a finom mellőzésben is az objectiv történetírót ismerjük fel, a ki inkább mindent magába fojt, semhogy ellenszenvétől vezéreltetve, igazságtalanságra hagyja magát ragadtatni.

Mindjárt a bevezetésben kijavítja azt az évszázadok óta megrögződött hibát, mely szerint a bizáncziak magukat Φαναίοι-nak nevezték s hangoztatja, hogy ők Έλλην-ek s ennek megfelelőleg a bizánczi történetet is az ókori hellén történethez kapcsolja. Ő a különbséget a két metropolis között nem csupán a vallásban, hanem sok minden egyében is látja. Büszkén emeli ki, hogy a hellének megőrizték nyelvüket és szokásaikat még a római csásarak alatt is s később sem akarták ősi hagyományaikat a rómaiakéval összevegyíteni. Látjuk, hogy Chalkondylast nem a schisma után kiélesedett dogmatikai harcok, hanem olyan ősrégi erők hevítették, melyek tulajdonképen a schismanak is okozói voltak: az ókori hellén hagyomány s az ebből táplálkozó hellén nemzeti szellem.

Ezek alapján tisztában lehetünk a felől, hogy a haza megvetésének vádját teljesen igaztalanul emelte Berger de Xivrey Chalkondylesszel szemben. Igaz, hogy ő nem dicsőíti a görögöket, hanem elfogatlanul bírálja, de e ténye nem nemzete iránti kicsinyléséből, hanem igazságérzetéből fakad. De ő nem dicsőíti a törököket sem, csupán a tényeknek megfelelően teljes czéltudatossággal és következetességgel a történet központjába állítja őket. Ez a körülmény tévesztette meg Bergert, ez vezethette őt félre abban, hogy a törökségnek azon kor történetében döntő tényezőként való feltüntetését azonosnak tekintse a görögök érdemeinek szándékos és igaztalan leszállításával s viszont az oszmánok mód felett való magasztalásával. Chalkondyles eljárása korántsem vonja maga után a szorosán vett bizánczi események háttérbe szorítását, melyek közül jobban ki tudja válogatni a valóban fontosakat, mint Phrantzes és Dukas. Az ő conceptiója hasonló egy pyramishoz, melynek csúcsát az oszmánok alkotják, de a mely alapjával az egész akkor ismert világot átfogja.

Dukas és Phrantzes előadási módja pedig egy szabály-

talan hullámvonalhoz hasonlítható, melyben az emelkedéseket a saját működési és tapasztalási körök, a süllyedéseket pedig az ezeken kívül eső, legfontosabb történeti tények alkotják.

Chalkondylesnél igazibb és helyesebben értelmezett patriotismus nyilatkozik mint például Phrantzesnél, kit a császárai és vérei iránt való határtalan szeretet egészen vakká tesz azok hibái iránt, vagy Dukasnál, a ki kizárólag honfitársai bűnében, a görögöknek a római egyháztól való rideg elzárkózásában látja Bizáncz bukásának okát, vagy épen Kritobalosnál, kinek nyíltan bevallott célja II. Mohammed dicsőítése. Ő a mellett, hogy bensőleg ragaszkodik a hellén nemzet tiszta hagyományaihoz, nem huny szemet kortársai gyöngeségei előtt, hanem önismeretre tanítja nemzetét s ez által kezébe akarja adni a javulás kulcsát. Ő bizik a görög nyelv dicsőségében és győzelmében, ő hisz a görög császárság visszaállításában, a görög nemzet újrábredésében s hogy ez a hite szilárd alapokon nyugodott, azt bizonyítja az önálló görög királyságnak a múlt század első felében bekövetkezett megalakulása.

Chalkondyles nem a bizánczi, hanem az ókori hellén nemzeti hagyomány alapján áll. Ez magyarázza meg az ő nagy tárgyilagosságát, ez teszi őt képessé arra, hogy magasabb látkörbe emelkedve, meg tudja mérni az események fontosságát egyetemes történeti szempontból s conceptióját Bizáncz szűkült kereteinek elhagyásával az egész akkor ismert világra kiterjeszse. Phrantzes az orthodox görög császári udvar, Dukas a római egyház és a latin népek, Kritobulos pedig a török porta álláspontján van s ezért mindhárom nagyon is egyoldalú a történeti események megítélésében s szűkkörü az anyag kiválasztásában.

Észrevehetjük, hogy e négy történetiróban pontosan megtaláljuk annak a négyféle culturális áramlatnak a képviselőit, melyeknek összetételéből állott elő a bizánczi művelődés, tudniillik a hellén elemet, melyet Chalkondyles képvisel, a rómaid, melynek Dukas, az orthodox keresztyént, melynek Phrantzes és az orientalist, melynek Kritobulos a képviselője. Hogy az a négy elem Bizáncz sirjánál szószólót

talált magának, az nem csupán azt bizonyítja, hogy ez a négy művelődési tényező hathatósan munkálkodott még a hanyatlás és bukás korában is, hanem azt is, hogy Bizáncznak a maga létkérdését, e négy tényező teljes összeolvastását és kiegyenlítését végérvényesen megoldania nem sikerült s ezért kellett elbuknia. Az elkülönülés a négy elem között Bizáncz története folyamán sohasem volt oly teljes, mint épen a bukás napjaiban. Mint mikor valami nagy földrengés alkalmával megrendülnek a ház oszlopai, s szilárd kapcsolataikból kifordulva szétesnek, úgy omlott széjjel a XV. század első felében a bizánczi császárság talapzatának négy hatalmas oszlopa, a négy művelődési tényező s különállásában mindenik igyekszik megvédelmezni a maga igazát s elhárítani magáról a felelősséget a beállott katasztrópháért. Mert ez a négy történetíró négy pártnak a képviselője is egyszersmind, a melyek különböző utakon, sőt gyakran egymással szemben keresték a menekülést Bizáncz kétségbeejtő helyzetéből. Phrantzes az udvari pártnak az embere, mely sem a törökkel, sem a római egyházzal nem volt hajlandó alkuba bocsátkozni s Bizánczot a régi hagyományok értelmében meg akarta tartani az orthodox görögségnek. Dukas az unio pártjának a híve, mely a törökkel szemben Bizáncz megmentését egyedül a római egyházzal való egyesülés útján tartotta lehetségnek. Kritobulos a törökbarát pártot képviseli, mely inkább volt hajlandó Bizánczot a törökök kezére játszani át, mint megalázkodni Róma előtt. Chalkondyles már nem egy politikai pártot képvisel, hanem azt a könyveibe temetkező, a jelen elől a classikus hellén cultura oázisaiba visszamenekülő tudós elemet, mely a végromlás napjaiban szorgalmasan szedegette össze a görög művelődés legértékesebb kincseit s Bizáncz katasztróphája után Italiába menekülve, itt a renaissance-ban tette újra gyümölcsözővé. Ő érzésben, felfogásban inkább sorozható a nyugateurópai humanisták, mint a bizánczi párt-emberek közé.

S bár az 1453-iki tragédiában az orientalis elem fölényes diadalt arat a többi fölött s ezeket végkép megsemmisíteni látszik, azért mégsem mondhatjuk, hogy ez áramlat

képviselőjének, Kritobulosnak lett volna igaza. A legújabb kor története mutatja, hogy a hellén nemzeti elem kikelt sírjából s ebben főrésze van az ókori hellén cultura ellenállhatatlan varázsának, mely a hellén anyaföld fölszabadítása végett egy táborba sorakoztatta a görögökkel azokat is, kiket a középkor folyamán a heves vallási ellentétek elválasztottak volt tőlük, tudniillik a nyugateurópai philhelléneket.

Tehát Chalkondylesnek volt igaza akkor, a mikor a tiszta hellén nemzeti hagyomány alapjára állott s történeti művét is e szellemben dolgozta ki. Ez által nemcsak objectivebb alapot és szélesebb látkört nyert a történeti események megítélésére és kiválasztására, hanem egyúttal erőlyesen rá is mutatott Bizáncz holtteste fölött mintegy vigasztalásul a császárság legjellegzetesebb, legáthatóbb és legszívósabb alkotó-elemére: az antik hellén culturára s az ebből táplálkozó hellén nemzeti szellemre s ennek görög földön való ujjászületését prófétai szemmel meg is jövendölte.

DARKÓ JENŐ.